

**ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ  
ΕΚΦΡΑΣΗΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Π. ΒΡΑΪΛΑ - ΑΡΜΕΝΗ\***

Ο ισχυρισμός του V. Hugo στον Πρόλογο του *Hernani* (1830) σύμφωνα με τον οποίο «ο ρομαντισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο φιλελευθερισμός στη λογοτεχνία», παρά την απλότητά του, ενέχει στοιχεία γενικού χαρακτηρισμού που αφορά όλες τις εκφάνσεις της πνευματικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής του 19ου αιώνα, αφού είναι γεγονός πως η τάση προοδευτικής αποδέσμευσης από κάθε είδος καταναγκασμού ήταν η σταθερά συνισταμένη, παρά τις αντιθέσεις και συγκρούσεις, κάθε πολιτικού, κοινωνικού και καλλιτεχνικού ρεύματος. Αν η εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, που διήρκεσε κατά κάποιο τρόπο μέχρι το 1848, θεωρείται ως η «στιγμή» της πιο δυνατής έκφανσης του φιλελευθερισμού, αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι σ' αυτή την περίοδο οι φιλελεύθερες ιδέες υπερέβησαν τα συμβατικά όρια της «πολιτικής» in stricto sensu και κυριάρχησαν στο πολιτικό προσκήνιο της Ευρώπης προωθώντας εθνικιστικά αισθήματα και την επιθυμία για εθνική αυτονομία και παροχές μεγαλύτερων ελευθεριών και δυνατοτήτων εξέλιξης στα άτομα και στις κοινωνίες. Την εποχή της επαναστατημένης Ευρώπης η έννοια του αφηρημένου κράτους γίνεται σαφέστερη και εγείρεται το ερώτημα «ποια όρια μπορεί να θέτει η δύναμη του κράτους στην ελευθερία του ατόμου ή εάν η ελευθερία του ατόμου δεν είναι στην πραγματικότητα απλά ένα δώρο του κράτους», ενώ η αναζήτηση της πολιτικής ελευθερίας συνιστά κύρια επιδίωξη κάθε έθνους του οποίου ο αναζωπυρούμενος εθνικισμός απαιτεί δικές του κυβερνήσεις που θα ασκούν τη νόμιμη κρατική εξουσία και θα εξασφαλίζουν τα δικαιώματα των πολιτών. Ο 19ος βέβαια αιώνας, παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίζεται ως εποχή φιλελεύθερου θριάμβου γνώρισε και έναν ανανεωμένο συντηρητισμό ο οποίος στα χέρια ανθρώπων όπως ο de Maistre και ο Hegel επιδίωξε να θέσει όρια στην ελευθερία του ατόμου εν ονόματι μιας ανωτάτης εξουσίας, είτε η εκκλησία είτε το κράτος ήταν αυτή, εξουσία που είχε τη δυνατότητα να περιορίσει την κοινωνική αναρχία η οποία θεωρούνταν ότι υπέσκαπτε το θεμέλιο των ιδεωδών του φιλελευθερισμού<sup>1</sup>.

\* Ανακοίνωση που έγινε στο Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας που διοργάνωσε το Κέντρο Μελετών Ιονίου με θέμα *Το Ιόνιο Κράτος (1815-1864)*, Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988.

1. Πβ. γενικά A. Arblaster, *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Basil Blackwell, 1984. E. Kedourie, *Nationalism*, F.A. Praeger, New York, 1962. J.H. Shennan, *Liberty and Order in early Modern Europe, The Subject and the State 1650-1800*, Longman, London - New York, 1986. Πβ. επίσης I. Δημάκη, *Φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός και εθνικισμός στη νεότερη Ευρώπη*, Ιστορικό δοκίμιο, εκδ. Παπαζήση, 1983 και G. Weil, *L' Europe du XIX siècle et l' idée de nationalité*, Paris, 1938.

Κυρίαρχες τάσεις της εποχής αυτής είναι ο ρεαλισμός και ο ιδεαλισμός, ο θετικισμός και ο εκλεκτικισμός, που προσδιορίζουν τις φιλοσοφικές και πολιτικές θεωρίες της εποχής και συμφύρονται με ριζοσπαστικές και συντηρητικές ιδεολογίες. Ήταν φυσικό οι τάσεις αυτές μαζί με τις φιλελεύθερες ιδέες και το εθνικιστικό πνεύμα που θέρμαιναν όλο τον ευρωπαϊκό χώρο να διαδοθούν και στα Επτάνησα των οποίων ο ευαίσθητος χώρος χρησίμευε ήδη από το 18ο αιώνα ως δέκτης των νεωτεριστικών ιδεών. Γνήσιος εκφραστής του πνεύματος της εποχής αυτής υπήρξε στο χώρο αυτό ο κερκυραίος στοχαστής Π. Βράϊλας - Αρμένης, ο οποίος προώθησε με σειρά ενεργειών το θέμα της κατάκτησης πολιτικών ελευθεριών και ειδικότερα αυτές της ελευθερίας του τύπου και της καθιέρωσης της ελληνικής γλώσσας ως επισήμου γλώσσας του Ιονίου Κράτους. Η μελέτη αυτή συνεπώς αποβλέπει στο να ερμηνεύσει τη θεωρητική στήριξη των πολιτικών ενεργειών του Π. Βράϊλα - Αρμένη που απέβλεπαν στην παραχώρηση από τη Μ. Βρετανία, προστάτιδα δύναμη του Ιονίου Κράτους από το 1815, πολιτικών ελευθεριών στους Επτανήσιους.

Φιλοσοφία και πολιτική, θεωρία και πράξη, υπήρξαν παράλληλοι δρόμοι που ακολούθησε με συνέπεια ο Π. Βράϊλας - Αρμένης, ο οποίος είναι δυνατόν να λεχθεί πως ενσάρκωσε τον πλατωνικό τύπο του πολιτικού - φιλοσόφου, του ανθρώπου που είναι ικανός για τη θεωρία και την πράξη και που εκπληρώνει το χρέος του προς την πολιτεία δίχως να αποσπάται από το στοχασμό και τη θεωρία. Φιλόσοφος από καθέδρας και συνάμα πολιτικός καριέρας κατόρθωσε ώστε οι πολιτικές μέριμνες να μη ζημιώσουν τη φιλοσοφική του δράση. Πνεύμα συστηματικό και ανήσυχο εξέφρασε με το συγγραφικό του έργο την πολυφωνία των θεωρητικών του αναζητήσεων, πολυφωνία που είναι θεμιτό να ερμηνευθεί από την εκλεκτικής ύψης πνευματοκρατική φιλοσοφία που γνώρισε στη Γαλλία και την οποία αξιοποίησε στο χώρο της νεοελληνικής διανόησης<sup>2</sup>. Μετριοπαθής φιλελεύθερος ανήκει στους αστούς διανοουμένους που κατείχαν ανώτερες θέσεις στην πολιτική και ακαδημαϊκή ζωή της Επτανήσου στη δεκαετία του 1850 και όντας συνεπής στις αρχές του φιλελευθερισμού τόνισε με έμφαση την αξία της ελευθερίας, ατομικής και πολιτικής. Δείχνοντας προτίμηση στην *media via* προσπάθησε να συμφιλιάσει την παράδοση με την πρόοδο και διαπίστωσε τη συνέχεια και ενότητα του ελληνικού έθνους<sup>3</sup>. Παράλληλα προσπάθησε να

2. Πθ. Ε. Moutsopoulos, *Le problème du beau chez Pétros Vrailas - Arménis*, Aix - en Provence, Ophrys, 1960, Εισαγωγή. Πθ. Του ίδιου, *Petros Brailas - Armenis*, Twayne Publishers, New York, 1974, σσ. 133 κ.εξ.

3. Ε. Μουτσπούλου, «Η αντίληψις περί της ιστορίας εις την ελληνικήν διανόησιν του δεκάτου ενάτου αιώνος: Παπαρρηγόπουλος και Βράϊλας - Αρμένης», *Φιλοσοφικοί Προβληματισμοί*, τ. 2, Αθήναι, 1978, σσ. 415-421.

συμφιλίωσε τα αιτήματα της εποχής για ελευθερία και τάξη, εφαρμόζοντας κατά το πρότυπο του V. Cousin τον εκλεκτικισμό στην πολιτική, και θεώρησε ως εχέγγυα κοινωνικής σταθερότητας την πίστη στην ύπαρξη του Θεού και την ελευθερία της βούλησης<sup>4</sup>. Η μετριοπάθειά του στο χώρο της πολιτικής συλλαμβάνεται από πολλούς ως συμβιβασμός με την αγγλική διοίκηση, ωστόσο είναι φανερό ότι αυτός, θεωρώντας ότι το έργο του πολιτικού είναι να ελίσσεται, να βρίσκει το προσφορότερο μέσο για την επίτευξη του επομένου μέσου μέχρι την κατάκτηση του απώτερου στόχου, υποστήριξε τη σταδιακή, διαμέσου μεταρρυθμίσεων, κατάκτηση πολιτικών ελευθεριών, με τις οποίες πίστευε ότι προσδευτικά θα επιτυγχάνονταν η αποδέσμευση από το καθεστώς της Βρετανικής Προστασίας και η ένωση με την Ελλάδα. Τις πεποιθήσεις του αυτές εκφράζει σε λόγο του στην Ιόνιο Βουλή που επιγράφεται: «Υπέρ των Μεταρρυθμίσεων εις Επτάνησον» ο οποίος εκφωνήθηκε στη Συνεδρία της 30 Ιανουαρίου / 11 Φεβρουαρίου του 1859, όπου λέει χαρακτηριστικά: «...υπάρχουσι διάφοροι τρόποι, καθ' ους έκαστος εξ ημών ευσυνειδήτως νομίζει ότι δύναται και οφείλει να υπηρετήση τον ελληνισμόν και τον εθνισμόν, ευσυνειδήτως οι της άκρας αριστεράς, ευσυνειδήτως υμείς οι λοιποί, ευσυνειδήτως κι εγώ κύριοι. Ενόμισα πάντοτε ότι εις την θέσιν εις ην ευρισκόμεθα, εις την πολιτικήν κατάστασιν εις ην διατελούμεν και την οποίαν δεν δυνάμεθα δια της θελήσεώς μας να μεταβάλωμεν, ενόμισα πάντοτε ότι ο ελληνισμός και ο εθνισμός υπηρετείται δια της παραδοχής των συνταγματικών θεσμών, δια της αναπτύξεως των φιλελευθέρων αρχών και αυτή η ιδέα, ήτις άλλοτε ήτο απλή ιδέα, είναι σήμερον ως προς εμέ πραγματικότης. Ενόμισα ότι δια της ελευθερίας του Τύπου δεν καταστρέφεται ο ελληνισμός, αλλ' απεναντίας ότι δια της ελευθέρας δημοσιογραφίας ζωηρότερον και τηλαυγέστερον διαλάμπει αυτός ο ανεξάλειπτος χαρακτήρ του Ιονίου λαού· ενόμισα ότι δια της ελευθέρας εκλογής, δια της συστάσεως Βουλής ανεξαρτήτου και ελευθέρας δεν εξαλείφεται ο ελληνισμός, ο εθνισμός, αλλ' έτι μάλλον εκδηλούται... τί άλλο δύναται να αναπτυχθή δια των συνταγματικών, δια των καλών συναρμολογούμενων θεσμών; τί άλλο δύναται να αναπτυχθή δια της διαδόσεως των φώτων, δια της ενισχύσεως της πολιτικής ελευθερίας, δια της όσον το δυνατόν μεγαλυτέρας ανεξαρ-

4. Ο πνευματοκρατικής υφής εκλεκτικισμός του Cousin είχε τις ρίζες του στην διδασκαλία του Σωκράτη και του Πλάτωνα, στον χριστιανισμό και στην καρτεσιανή φιλοσοφία και υποστήριξε την πνευματικότητα της ψυχής, την ελευθερία και την υπευθυνότητα, την ηθική υποχρέωση και τα ανιδιοτελή συναισθήματα. Πβ. V. Cousin, *Du vrai, du beau et du bien*, 1853. Πβ. επίσης A.R. Caponigni, *A History of Western Philosophy, Philosophy from the Romantic Age to the Age of Positivism*, Univ. of Notre Dame Press, 1971, τ. IV, σ. 268 κ.εξ.



τησίας των Ιονίων αρχών, ειμή αυτό εκείνο το στοιχείον, το οποίο συνεπτυγμένον υπάρχει, το οποίο υπέμεινε διαφόρους περιπετειάς, το οποίο άλλοτε διετέλεσεν υπό τον απηνέστατον ζυγόν της οθωμανικής τυραννίας, άλλοτε υπέκυψεν εις την Γαλλοκρατίαν, άλλοτε εις τους Ενετούς, άλλοτε εις τους Ρώσους; τί άλλο δύναται να αναπτυχθή ειμή αυτός ο ελληνισμός, αυτός ο εθνισμός;...»<sup>5</sup>.

Είναι φανερό ότι ο Βράιλας εμπνέεται και στον τομέα της πολιτικής από θεωρητικούς όπως ο T. Jouffroy, ο J. Simon, ο P. Janet, ο E.J. Oudot, και, παράλληλα από τις αρχές της πνευματοκρατικής σχολής η οποία υποστήριζε την ελευθερία του πνεύματος και βασιζόταν στην έννοια της αυτονομίας της ανθρώπινης προσωπικότητας, γι' αυτό, άλλωστε, επιδίωξε ρεαλιστικά και χωρίς συναισθηματισμούς να αντιμετωπίσει την εγγενή πραγματικότητα, όπως είχε διαμορφωθεί από την πολιτική ιδιομορφία που επέβαλε η χρονική συγκυρία και η διεθνής πολιτική στα Επτάνησα. Ο Βράιλας διαπιστώνεται πως ακολούθησε μια μετριοπαθή πολιτική που επιδίωκε την μέσω της συνταγματικής ελευθερίας ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών και των πολιτικών ελευθεριών οι οποίες εγγυώνταν και την ελευθερία του ατόμου. Οι απόψεις του περί συνταγματικής ελευθερίας θεωρήθηκαν από τους πολιτικούς του αντιπάλους ως συνειδητή διάθεση για υποστήριξη της Βρετανικής Προστασίας και υποστηρίχθηκε πως συμφωνούσαν με τα σχέδια της Αγγλίας να επιβάλλει τη συνταγματική μοναρχία και να συγκρατήσει το ρεύμα του φιλελευθερισμού. Ο συντηρητισμός ο οποίος αποδίδεται στον Βράιλα είναι ανάλογος προς το συντηρητισμό που εξέφραζε η επίσημη φιλοσοφία του Cousin ο οποίος θεωρείται γενικά απολογητής της μοναρχίας του Λουδοβίκου Φιλίππου. Ο Cousin αναγνώριζε τη συμβολή της Επανάστασης στο θέμα της ελευθερίας και της ισότητας, κατεδίκασε όμως τις ακρότητες του ιακωβινισμού, και, μολονότι ήταν υπέρ της εθνικής ενότητας υπηρέτησε με την ιδεολογία της φιλοσοφίας του περισσότερο τη γαλλική αστική τάξη παρά τα συμφέροντα των λαϊκών μαζών<sup>6</sup>.

Ο Βράιλας, όπως και ο Cousin, υποστηρίζει τη σπουδαιότητα του λόγου και της ελευθερίας όπως επίσης την αξία της δικαιοσύνης, των νόμων και, ειδικότερα, του ηθικού νόμου. Κατ' αυτόν «κυρίαρχος δεν είναι η θέλησις του λαού, αλλ' ο κοινωνικός λόγος, διότι εκ του λόγου το δίκαιον, και ο πολιτικός λόγος είναι η ανωτέρα έκφρασις του

5. Πθ. Κ. Τοάτσου (επιμ.), *Ελληνική ρητορεία*, Βασική Βιβλιοθήκη, 41, Αθήναι, ά.έ., σσ. 102-103.

6. Πθ. Πρόλογο των *Fragments philosophiques* (1826), 2α έκδ., Paris, 1833, σσ. 1-50, και D.S. Goldstein, «Official Philosophies in Modern France: The example of Victor Cousin», *Journal of Social History*, 1968, σσ. 259-279.

κοινωνικού»<sup>7</sup>. Ο λόγος είναι άλλωστε αυτός που επιβάλλει κατ' αυτόν τη μετριοπάθεια και «το καθήκον της ευποΐας» με το οποίο εξισώνονται οι άνθρωποι και το οποίο στηρίζεται στο «καθήκον της δικαιοσύνης»<sup>8</sup>, άποψη που έχει την προέλευση στο 18ο αιώνα, όταν οι αναρχικές τάσεις των ανθρώπων και οι εγωϊστικές επιθυμίες θεωρούνταν πως υποτάσσονταν στην περιοριστική δύναμη του λόγου, άποψη που εκφράζεται σαφώς με την ποιητική γλώσσα του Α. Ροπε: *Two Principles in human nature reign: / Self-love, to urge, and Reason, to restrain*<sup>9</sup>. Η αντιπάθεια του Βράϊλα προς τις βίαιες και επαναστατικές λύσεις και τάσεις απονομής ισότητας και δικαιοσύνης εκφράζεται σαφέστερα στο έργο του «Περί ψυχής, Θεού και ηθικού νόμου Διατριβαί», που δημοσιεύθηκε βέβαια το 1884, σαράντα χρόνια μετά την επανάσταση του 1848 που συγκλόνισε την Ευρώπη και τα Επτάνησα, όπου σημειώνει: «Την ιεραρχίαν ταύτην των καθηκόντων οικτρώς αθετούσιν όσοι θέτουσιν ως θεμέλιον του κοινωνικού δικαίου, ουχί την δικαιοσύνην, ήτις είναι ασάλευτος βάσις και σωτήριος σκοπός αυτού, αλλά την εκ του αυθαιρέτου αναδασμού των κτημάτων φανταστικήν και απραγματοποίητον ευημερίαν. Τοιαύται είναι αι απαΐσαι διδασκαλίαι των κοινωνιστικών ή μάλλον αντικοινωνιστικών εκείνων σχολών, αίτινες φρονούσιν ότι δύνανται ν' αντικαταστήσωσιν εις τον κατά το δίκαιον φυσικόν οργανισμόν των κοινωνιών έτερον ευεργετικώτερον και ωφελούμεναι εκ της αμάθειας και των αναγκών των πολλών και εκ της απρονοησίας των κρατούντων μεταχειρίζονται ενίοτε τα συγερώτερα μέσα προς ανατροπήν των καθεστώτων, και δεν επιφέρουσιν ειμή την οπισθοδρόμησιν των κοινωνιών και την καταστροφήν των»<sup>10</sup>, άποψη που είχε εκφρασθεί στις 22 Ιανουαρίου του 1849 και από την εφημερίδα «Πατρίς» στην οποία αρθρογραφήσε ο Βράϊλας<sup>11</sup>. Οι θέσεις του αυτές συμφωνούν με τις αστικές αντιλήψεις του περί ιδιοκτησίας και ελευθερίας της οικονομίας, αφού, όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει, «η ελευθερία της βιομηχανίας είναι ου μόνον πλουτολογική αλλά και αρχή της ηθικής και του δικαίου... συνέπεια δε της γενικής ταύτης ελευθερίας είναι ο ανεμπόδιστος και σύμφωνα προς την δικαιοσύνην συναγωνισμός των προσπαθειών των κεφαλαίων και των προϊόντων, η εκ τούτου ευγενής άμιλλα των βιομηχάνων, η μόνη παράγουσα την υλικήν των εθνών

7. Π. Βράϊλα-Αρμένη, *Φιλοσοφικά έργα*, Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, έκδ. από Ε. Μουτσόπουλο - Αικ. Δώδου, τ. 1, Θεσ/νίκη, 1969, σ. 476.

8. *Corpus*, τ. 2, Θεσ/νίκη, 1971, έκδ. από Ε. Μουτσόπουλο - Αικ. Δώδου, σ. 219.

9. Πθ. Α. Ροπε, *An Essay on Man*, Epistle II, στ. 53-54, και Α. Arblaster, *The Rise and Decline of Western Liberalism*, ένθ' αυ., σ. 37.

10. *Corpus*, τ. 2, σ. 220.

11. Εφημερίς Πατρίς, Φυλ. 2, σ. 1.

ευημερίαν. Καθώς δε ο συναγωνισμός ούτος καθιερούται εντός εκάστης κοινωνίας, δια τους αυτούς λόγους πρέπει να εκταθή και εις τας διεθνείς σχέσεις δια της καθολικής ελευθερίας των ανταλλαγών και του εμπορίου»<sup>12</sup>.

Ο Βράιλας θεωρεί πως η πρακτική και η θεωρητική ενέργεια του ανθρώπου προκύπτουν από την ελευθερία και το λόγο «και καθώς ο εκ του ατόμου λόγος ρυθμίζει την ατομικήν νόησιν και πράξιν ως είδομεν εν τη θεωρία της νοήσεως και εν τη ηθική, καθώς ο κοινωνικός λόγος ρυθμίζει την κοινωνικήν και πολιτικήν ενέργειαν, ως είδομεν εν τη φιλοσοφία του δικαίου, ωσαύτως πρέπει να υπάρχη και ιστορικός λόγος ρυθμίζων την εν τω κόσμω τούτῳ ζωὴν και ανάπτυξιν της ανθρωπότητος», γι' αυτό μάλιστα αναγνωρίζει ότι λόγος και ελευθερία ρυθμίζουν και την ιστορική πρόοδο και συνεπώς «η ωφέλεια της ιστορίας προκύπτει εκ του συνδυασμού τούτου της ανθρώπινης ελευθερίας και του ηθικού νόμου, διότι ο συνδυασμός ούτος αποκαλύπτει τα αληθή αίτια της ευημερίας και της παρακμής των λαών»<sup>13</sup>.

Ορθολογισμός και μετριοπάθεια χαρακτηρίζουν τον Βράιλα ο οποίος από τη στιγμή που εμφανίζει ενεργό συμμετοχή στα κοινά μέχρι και το τέλος της ζωής του ακολούθησε μια μετριοπαθή αστική πολιτική που επιδίωκε την μέσω της συνταγματικής ελευθερίας ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών και των πολιτικών ελευθεριών οι οποίες εγγυώνταν την ελευθερία του ατόμου σ' όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Από τη στιγμή που επιστρέφει στην Κέρκυρα το 1835, μετά από νομικές σπουδές στο Παρίσι, όπου μετά τα γεγονότα του Ιουλίου του 1830 κυριαρχούσε ένα καθεστώς μεσότη-τας που έδωσε τη δυνατότητα στον V. Cousin να καταστήσει τον εκλεκτικισμό επίσημη φιλοσοφία της χώρας, ο Βράιλας ασκεί με επιτυχία το επάγγελμα του δικηγόρου, αργότερα γίνεται δικαστής και υποθηκοφύλακας και μετέχει ενεργά στην ίδρυση της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας (1836) και της Εταιρίας των φιλομαθών (1845)<sup>14</sup>. Ο Βράιλας παρακολουθεί με ενδιαφέρον τα γεγονότα που διαδραματίζονται μεταξύ του 1830 και 1848 στην Ευρώπη, τα οποία οδήγησαν στην

12. *Corpus*, τ. 1, σ. 442-443.

13. *Αυτ.*, σ. 519-521.

14. Μετά το 1848 οι λέσχες που ιδρύονται στα Επτάνησα αναλαμβάνουν ρόλο εθνικο-πολιτικής διαπαιδαγώγησης και, όπως χαρακτηριστικά έλεγε ο Γ. Διαμαντόπουλος προς τα μέλη της λέσχης «Ο Ζάκυνθος», στις 11 Φεβρουαρίου 1849, «Ανδρες συναισθανόμενοι την ανάγκην αναπτύξεως του νοός και της καρδίας των συμπολιτών μας, νέοι με εθνικόν ενθουσιασμόν δεν μπορούν μετά το 1848 να συνέρχονται εις ειδικό κατάστημα μόνον δια διασκέδασιν. Όλοι πλέον έχουν στόχον την εθνικήν και πολιτικήν βελτίωσιν της πατρίδος δια της αναγνώσεως, δια της συσκέψεως, δια της συνλαϊάς και δια της μεταδόσεως της αλήθειας...» Πθ. Δ. Κατηφόρη, «Πολιτικές λέσχες στην Ζάκυνθο επί αγγλικής προστασίας», *Παρουσία*, τ. 6 (1988), σ. 23.

πολιτική επανάσταση της Γαλλίας και τη βιομηχανική της Αγγλίας και τα οποία είναι τόσο συγκλονιστικά ώστε στα Προλεγόμενα του έργου του *Περί πρώτων αρχών και ιδεών Δοκίμιον* (1851) να αναγκάζεται να ομολογήσει: «Καθ' ἣν εποχὴν τα εθνικά και πολιτικά ζητήματα, βαθῶς διαταράσσοντα τας κοινωνίας, απορροφῶσιν ὅλην σχεδόν τὴν προσοχὴν των συγχρόνων μας, ἀγνοούμεν εἴν τα ἀσθενή ταῦτα δοκίμια θέλουσιν τύχει ευμενοῦς υποδοχῆς και ἐπιεικούς κρίσεως»<sup>15</sup>.

Η επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1848 στη Γαλλία, αποτέλεσμα μιας κρίσης που κυφοροῦνταν ἐπὶ σειρά ετών και η οποία οδήγησε στην ἀνάπτυξη της ἰδέας της εθνικότητας και στη λατρεία της ελευθερίας, εἶχε ἀνάλογο ἀντίκτυπο και στην Επτάνησο. Σε μια εποχή που οι ευρωπαϊκές εθνότητες φλέγονταν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ἀπόκτησης μιας πληρέστερης συνταγματικής ελευθερίας ἀπ' αὐτὴν που τους εἶχε ἐπιβάλει η ἱερὰ Συμμαχία του 1815, κατοχυρώνεται τελικά το δικαίωμα του λαοῦ να συμμετέχει στις ἐκλογές με ψῆφο, προβάλλεται το θέμα της γλώσσας και παρέχεται η ελευθερία του τύπου ο οποίος θεωροῦνταν ως γραπτὴ και ἀπαραβίαστη ἐκφραση της λαϊκῆς βούλησης. Στα Επτάνησα οι μεταρρυθμίσεις του συντάγματος του 1817 κατακτώνται μετὰ ἀπὸ σειρά κινητοποιήσεων. Ο Βράϊλας πρωτοστατεῖ σε κινήσεις ἐγκρίτων μελῶν της ἐπτανησιακῆς κοινωνίας και με ἀναφορές, πολιτικές συνεστιάσεις και ἄλλες ἐνέργειες ἐπιτυγχάνουν να πιέσουν τον Ὑπατο Ἀρμοστή των Ἰονίων νήσων Seaton ο οποίος παραχώρει τελικά τὴν ελευθεροτυπία, ἐγκρίνει μια συνέλευση ἀντιπροσώπων ἐλεύθερα ἐκλεγμένων ἀπὸ το λαό, και τὴν ἀποκλειστικὴ ψήφιση των τακτικῶν δαπανῶν καθώς και τὴν ἐλεύθερη ἐκλογή των δημοτικῶν ἀρχόντων<sup>16</sup>. Η παραχώρηση της ελευθερίας του τύπου εἶχε ως ἀποτέλεσμα τὴν ἴδρυση ἐφημερίδων τις οποίες διηύθυναν ριζοσπάστες ἢ μεταρρυθμιστές. Μεταξύ των ἐφημερίδων που πρωτοκυκλοφοροῦσαν τὴν εποχὴ αὐτὴ ἦταν και η ἐφημερίδα «Πατρίς», ἐλληνογαλλικὴ πολιτικὴ και φιλολογικὴ ἐφημερίδα, που ἐκδίδεται ἀπὸ το 1849-52 στην Κέρκυρα ἀπὸ ομάδα συντακτῶν μετὰξύ των οποίων ἦταν ο Βράϊλας, ο Α. Κάλβος, ο Σπ. Ζαμπέλιος, ο Ἰωάννης Πετριτσόπουλος και η οποία θεωροῦνταν ἀξιόλογη ὄχι μόνο για τὴν καλλιπέπεια σχετικὰ με τὴ χρήση της ἐλληνικῆς γλώσσας ἀλλὰ και για το εθνικὸ της πρόγραμμα. Η ἀγγελία της ἐκδόσεως της *Πατρίδος* γίνηκε ἀπὸ τον Βράϊλα με πολὺ πρωτότυπο τρόπο, μέσα ἀπὸ ἓνα φυλλάδιο το οποίο ἐπιγράφεται *Τα παιδιά του Μπαρμπαγιάννη ἢ διάλογος εἰς ἀπλὴν γλώσσαν περὶ ἐφημερίδος*, που γράφτηκε στις 2 Δεκ. του 1848, ὅπου σε μορφή διαλόγου που γίνεται μετὰξύ του δασκάλου του χωριού, του

15. *Corpus*, τ. 1, σ. 15.

16. Πθ. *Corpus*, τ. 1, Εἰσαγωγή.

πατά, του προέδρου, του νοδάρου και των παιδιών του Μπαρμπαγιάννη, δηλ. του λαού, εκφράζονται απόψεις για το ρόλο της εφημεριδογραφίας η οποία πρέπει να είναι αντικειμενική και κριτική και τίθεται το θέμα της εθνικής ταυτότητας των Ιονίων που συνδέεται άμεσα με τη θρησκεία και τη γλώσσα. Ο δάσκαλος διαβάζοντας το Πρόγραμμα της εφημερίδας απομονώνει διάφορα στοιχεία που στοιχειοθετούν την κύρια θέση των εκδοτών της, όπως: «επειδή οι Ιόνιοι είναι γνήσιος Ελληνικός λαός θέλομεν προσπαθήση κατά δύναμιν να διατηρήσωμεν σώον και αθλαβή τον άλλως ανεξάλειπτον αυτού εθνισμόν και να τον αναπτύξωμεν καθ' όλα τα στοιχεία. Δια τούτο και εις μόνην την Ελληνικήν θέλομεν εκδίδει το φύλλον...»<sup>17</sup>. Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Πατρίς* που κυκλοφορήθηκε στις 1/15 Ιανουαρίου 1849 ανευρίσκεται το πρόγραμμά της, παρά την εξαγγελία, σε δύο όμως γλώσσες, ελληνική και γαλλική, πιθανότατα γραμμένο από τον Βράιλα υπό τον τίτλο: «Τις η αποστολή της δημοσιογραφίας εις την Επτανήσον». «Επιθυμούμεν», λέει ο αρθρογράφος, «να αρχίσει ευκρινής και σώφρων συζήτησις περί πάντων, όσα ενδιαφέρουν το κοινό, προ πάντων των θεσμών και νόμων, ίνα δυνηθώμεν να απολαύσωμεν, όσο τάχιστα, πολιτικόν διοργανισμόν σύμφωνον με την κοινωνικήν μας ανάπτυξιν και εκπληρούντα τας δικαίας απαιτήσεις και τα απαράγραπτα ημών δικαιώματα. Τότε η ελευθεροτυπία θέλει εκπληρώσει την τελείαν αποστολήν της και ως προς ημάς θέλομεν συνεργήσει εις τούτο με όλας μας τας δυνάμεις»<sup>18</sup>. Από τα φύλλα της εφημερίδας αυτής αντιμετωπιζόνταν, άλλωστε, με ωριμότητα, ψυχραιμία και παρρησία πολλά θέματα, όχι μόνο της πολιτικής αλλά και της οικονομικής ζωής της Επτανήσου και υποστηριζόνταν το δικαίωμα για ποικιλία γνώμων και πεποιθήσεων.

Στο θέμα ωστόσο της ελευθερίας του τύπου και γενικότερα στο αίτημα της εποχής για ελευθερία ο Βράιλας έλαβε θέση και στα φιλοσοφικά του έργα, κυρίως στο συνθετικό έργο του που τιτλοφορείται *Θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας στοιχεία*, που εκδόθηκε το 1862. Στο β' μέρος του έργου αυτού, στο πλαίσιο μιας φιλοσοφίας της πράξης, ο Βράιλας αναφέρεται σε προβλήματα της ηθικής, που αφορούν το άτομο, της φιλοσοφίας του δικαίου και γενικότερα της πολιτικής φιλοσοφίας, που αφορούν τις ανθρώπινες κοινωνίες, και της φιλοσοφίας της ιστορίας, που αφορούν την ανθρωπότητα ως ζωντανό οργανισμό και καθολική συνείδηση<sup>19</sup>. Το αίτημα της εποχής

17. Π. Βράιλα-Αρμένη, *Τα παιδιά του Μπαρμπαγιάννη ή Διάλογος εις απλήν γλώσσαν περί εφημερίδος*, Κέρκυρα, εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1848, 11 σσ.

18. *Πατρίς*, φυλ. 1.

19. *Corpus*, τ. 1, σσ. 453-468. Πθ. και Ε. Moutsopoulos, *P. Brailas-Armenis, ένθ' αν.*, σσ. 97 κ.εξ.

για μεγαλύτερη ελευθερία του ατόμου απασχολεί το Βράϊλα ο οποίος διακρίνει την ελευθερία σε πολιτική και αστική, φυσική και πνευματική. Αν οι δύο πρώτες αφορούν τις ανθρώπινες σχέσεις, οι άλλες δύο αφορούν το ίδιο το άτομο. «Η προσωπική ελευθερία», σημειώνει ο Βράϊλας, «μετά του απαραβιάστου της ιδιοκτησίας συνιστά την ατομική εκείνη ασφάλειαν, ήτις είναι η πρώτη βάση και το πρώτο καθήκον οιασδήποτε κυβερνήσεως»<sup>20</sup>. Αν η αστική ελευθερία συνιστά θεμέλιο της κοινωνίας και του κράτους παράλληλα πρέπει αυτό να εξασφαλίζει τις πολιτικές ελευθερίες στις οποίες περιλαμβάνονται «εκτός της προσωπικής ή ατομικής, η ελευθερία του πνεύματος, δηλ. του λόγου, της έκφρασης και δημοσιεύσεως των εννοιών και αισθημάτων, η ελευθερία της συστάσεως και ενεργείας της πολιτείας ή των του κράτους αρχών»<sup>21</sup>. Η ελευθερία του πνεύματος ειδικότερα θεωρείται φύσει νόμιμος και αναμφισβήτητη και εκφράζεται με την δημοσίευση «δια του λόγου, δια της γραφής, δια του τύπου, δια θεατρικών παραστάσεων, δι' εικόνων, σημείων και συμβόλων»<sup>22</sup>. Αν η απόλυτη μοναρχία και ο δεσποτισμός επιβάλλει τη λογοκρισία, η οποία οσάκις ασκείται υποθάλλει το στασιαστικό πνεύμα, καταπιέζει την ανάπτυξη της διανοίας και βλάπτει τις κυβερνήσεις, η ελευθεροτυπία, σημειώνει ο Βράϊλας, κατορθώνει μέσω βιβλίων και εφημερίδων να εκφράζει την κοινή γνώμη, να διδάσκει και να συμβουλεύει ή ακόμα να επικρίνει τις δημόσιες αρχές<sup>23</sup>. Ο Βράϊλας επισημαίνει την ευθύνη του εφημεριδογραφικού επαγγέλματος και θεωρεί ότι η ελευθερία του τύπου έχει όρια που ταυτίζονται με τα δικαιώματα των ατόμων και της κοινωνίας. Η κριτική του καθίσταται αδίκημα, όταν προσβάλλονται «τα δικαιώματα της κοινωνίας, η ενέργεια των θεσμών και των νόμων, το σέβας προς τας αρχάς»<sup>24</sup>. Αν η ιδιοκτησία φέρνει στην προσωπική ελευθερία και αυτή στην ελευθερία του πνεύματος δια του τύπου, μέσω της τελευταίας, υποστηρίζει ο Βράϊλας, συντελείται μετάβαση σε μια άλλη ελευθερία του πνεύματος, αυτήν της συνειδήσεως που συνδέεται με την λατρεία και την ανεξιθρησκεία. Η έννοια της ελευθερίας απασχολεί, συνεπώς, έντονα τον Βράϊλα, συνδέεται μάλιστα με τη βούληση και το λόγο και αποτελεί το οντολογικό στήριγμα της πράξης. Οπωσδήποτε στη διαμόρφωση των απόψεών του καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι φιλελεύθερες ιδέες της εποχής στις οποίες η έννοια της ελευθερίας κατείχε προέχοντα ρόλο. Ο φιλελευ-

20. *Corpus*, τ. 1, σ. 456.

21. *Αυτ.*, 455.

22. *Αυτ.*, 457.

23. *Αυτ.*

24. *Αυτ.*, 459.

θερισμός έδωσε μεγάλη σημασία στην ελευθερία του ατόμου και αναγνώρισε το δικαίωμα του να πιστεύει κανείς ελεύθερα, να εκλέγει και να εκφράζει τις πεποιθήσεις του δημόσια, ενεργώντας σύμφωνα με αυτές. Τον Βράιλα τον απασχολεί επίσης το πρόβλημα της νομικής θεμελίωσης της ελευθερίας που αφορά τους νόμους του κράτους και θεωρεί ότι το κράτος και οι αρχές του πρέπει να υπάρχουν για να προστατεύονται οι πολίτες.

Η θεωρία του Βράιλα για την ελευθερία της έκφρασης προϋποθέτει ότι όλες οι πράξεις που απευθύνονται σ' ένα ευρύ ακροατήριο εκφράζουν προτάσεις και στάσεις που έχουν γενικό ενδιαφέρον, γι' αυτό πρέπει να υπόκεινται σε ορισμένους περιορισμούς, γιατί είναι γεγονός, όπως παρατηρεί αυτός, ότι «μολονότι ο τύπος δεν δύναται αμέσως να προσβάλει ούτε το πρόσωπον ούτε το κτήμα, δύναται όμως να βλάψη έτερα στοιχεία της προσωπικής εκείνης ακεραιότητας, που συνιστώσι τα εν τη κοινωνία διάφορα δικαιώματα του ατόμου· δύναται να επιτεθή κατά της ηθικότητας, της υπολήψεως των πολιτών, δι' ύβρεως, συκοφαντίας, δυσφημίας και εμμέσως να επιβουλευθή την τιμήν, την ιδιοκτησίαν και αυτήν την ύπαρξιν αυτών»<sup>25</sup>. Θεωρεί συνεπώς επιβεβλημένο δικαίωμα της πολιτείας το καθήκον του «περιορισμού, απαγορεύσεως, τιμωρίας των υπ' αυτού διαπραττομένων αδικημάτων» όχι μόνο κατά των πολιτών αλλά και κατά του δημοσίου<sup>26</sup>. Αναμφίβολα η κριτική είναι κύριο έργο του τύπου ο οποίος προβαίνει εις «επίκρισιν του κοινωνικού οργανισμού, των ηθών και εθίμων, των θεσμοθεσιών, των νόμων, της ενέργειας των αρχών και της κυβερνήσεως»<sup>27</sup>, πρέπει όμως οι αρθρογραφούντες να εφαρμόζουν το νόμο και τη δικαιοσύνη η οποία εξασφαλίζει «τον σεβασμόν στην ελευθερία και στα ατομικά δικαιώματα», τονίζει με έμφαση ο Βράιλας.

Οι τοποθετήσεις του Βράιλα γύρω από θέματα πολιτικής φιλοσοφίας και φιλοσοφίας του δικαίου στηρίζονται σε σταθερό υπόβαθρο γνώσεων, όπως φανερώνουν οι σποραδικές αναφορές του σε ορισμένους συγγραφείς που ανήκουν σε διάφορες σχολές οι οποίες εκφράζουν συγκλίσεις και αποκλίσεις απόψεων. Ο Montesquieu αποτελούσε βέβαια κύρια πηγή του, όπως φαίνεται και από σημειώσεις του που είχε από το έργο του *De l'esprit des lois*. Μεταξύ των πηγών του είναι οι γάλλοι Oudot, Jouffroy, Lerminier, Say, Sismondi, Simon, Constant, ο Savigny, οι ιταλοί Vico, Romagnosi, Ferrari, ο άγγλος Bentham<sup>28</sup>.

25. *Αυτ.*

26. *Αυτ.*

27. *Αυτ.*

28. Π8. *Corpus*, τ. 6, εκδ. από Ε. Μουτσόπουλο - Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη κ.ά., Αθήνα, 1986, σσ. 16-40, και 159-261, 53, 60-65, 77-100, 162-163, 173.

Οι νομικές σπουδές που είχε κάνει τον είχαν φέρει σε επαφή μ' ένα ευρύ φάσμα πολιτικών θεωριών και συγγραμμάτων φιλοσοφίας του δικαίου. Το ενδιαφέρον του για τη διερεύνηση των πολιτευμάτων εκφράζει με τη μετάφραση μέρους του έργου του Augustin Thierry, γραμματέα του Saint-Simon, το *Dix-ans d'études historiques*, το οποίο ο Βράϊλας επιγράφει *Περί αγγλικού πολιτεύματος ή αγγλικός χάρτης και εφαρμογαί αυτού*, καθώς και το άρθρο *Περί πολιτικής οικονομίας* (1845) δείχνει το ενδιαφέρον του για τον κλάδο αυτό<sup>29</sup>, ενώ η φιλοσοφία του δικαίου φαίνεται να αποτελεί γι' αυτόν προέκταση της φιλοσοφίας της πράξης και ειδικότερα της ηθικής.

Όσον αφορά τις ενέργειες του Βράϊλα να καθιερωθεί η ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα του Ιονίου Κράτους νομίζω ότι εντάσσονται στο γενικότερο προβληματισμό του για εθνική ανεξαρτησία και ελευθερία έκφρασης, αφού είναι γνωστό ότι η γλώσσα εξασφαλίζει τη συνειδητοποίηση της προσωπικής και της εθνικής ταυτότητας και είναι έκφραση των διαφορών που διακρίνουν τα έθνη μεταξύ τους και το πιο σημαντικό κριτήριο αναγνώρισης της αυτοτέλειας ενός έθνους.

Το πρόβλημα της γλώσσας ο Βράϊλας το αντιμετώπισε θεωρητικά και πρακτικά, περιγραφικά και δυναμικά, συλλαμβάνοντας την ουσία του στο πλαίσιο καθαρά βιουμένων καταστάσεων αλλά και του γενικότερου φιλοσοφικού του προβληματισμού, φανερώνοντας έτσι τη συστηματική ενότητα της σκέψης του και παράλληλα γνώση της εγγενούς πραγματικότητας. Στη δεκαετία του 1840 το ενδιαφέρον του για τη γλώσσα είναι έντονο και συνεχές όπως διαπιστώνεται όχι μόνο από πολιτικές ενέργειές του που αποβλέπουν στην καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας του Ιονίου Κράτους αλλά και από τοποθετήσεις του που ανευρίσκονται στο φιλοσοφικό του έργο και αφορούν τη γλώσσα γενικότερα, ως όργανο έκφρασης διανοημάτων και επικοινωνίας, αλλά και το γλωσσικό θέμα, ειδικότερα. Τον προβληματισμό του αυτό και τις πάγιες θέσεις του εκφράζει σε δύο κριτικά του δοκίμια που συνιστούν προσέγγιση του έργου δύο επτανησίων ποιητών, του Διονυσίου Σολωμού και του Ιουλίου Τυπάλδου, στα οποία ο Βράϊλας επιχειρεί μια αναλυτική διερεύνηση της γλώσσας, η οποία εκτός από την κοινωνική της λειτουργία έχει και λειτουργία αισθητική, που το εντυπωσιακότερο επίτευγμά της κατορθώνεται με τον ποιητικό λόγο<sup>30</sup>.

Στις επιστολές περί γλώσσας και σε άλλα έγγραφα λυτά που βρίσκονταν στα κατάλοιπα του αρχείου του και εκδόθηκαν πρόσφα-

29. *Αυτ.*, σσ. 15-40, 79-100.

30. Α. Γλυκοφρύδη-Λεονταίνη, «Ο Π. Βράϊλας-Αρμένης ως θεωρητικός και κριτικός της ποίησης», *Παρουσία*, 6 (1988), σσ. 485-502.

τα<sup>31</sup> εκφράζεται όλη του η αγωνία για το θέμα της γλώσσας που τίθεται ως πρόβλημα της επτανησιακής κοινωνίας και προβαίνει σε αξιολογήσεις και τοποθετήσεις που φανερώνουν ένα ευρύτατο προβληματισμό για τα εθνικά ζητήματα. Στις επιστολές αυτές, δύο ως προς το αριθμόν, οι οποίες είναι χωρίς ένδειξη χρόνου και παραλήπτη, ενδεχομένως αντίγραφα επιστολών που είχε αποστείλει σε φίλους του, όταν βρισκόταν στο εξωτερικό για σπουδές, όπως μπορεί να εικάσει κανείς από το περιεχόμενό τους, θέτει το θέμα της αναγέννησης και βελτίωσης της εκθαρβαρωθείσας, όπως χαρακτηριστικά λέει, γλώσσας που χρησιμοποιούν οι Επτανήσιοι, και προτείνει σειρά μέτρων για την επίτευξη αυτού του σκοπού, όπως τη σύσταση σχολείων για την παράδοση της ελληνικής φιλολογίας, ώστε να καταστεί δυνατό η καθομιλουμένη διάλεκτος να φθάσει στο βαθμό τελειοποίησης των άλλων γλωσσών. Παράλληλα θεωρεί αναγκαία την ίδρυση δημόσιας βιβλιοθήκης, όπου μεταξύ άλλων βιβλίων κρίνει απαραίτητο να υπάρχουν πολλά αντίτυπα έργων των κλασικών συγγραφέων και λεξικά της αρχαίας ελληνικής. Συνάμα προτείνει τη διδασκαλία της παλαιάς και νέας γλώσσας και τη σύσταση εταιρίας μεταφραστών, όπως είχαν ήδη πράξει οι Ιταλοί, η οποία θα αναλαμβάνει την επιλογή και μετάφραση των παλαιών και νέων συγγραμμάτων της φωτισμένης Ευρώπης καθώς και των Ελλήνων κλασικών, τα οποία θα πρέπει να μεταφράζονται στη νεοελληνική γλώσσα, ενέργεια που θα χρησιμεύσει κατ' αυτόν στην εκπαίδευση και το φωτισμό των πολιτών. Αναγνωρίζοντας ωστόσο τις εγγενείς δυσκολίες της Επτανήσου, αναφορικά με τη χρήση της νεοελληνικής γλώσσας και βλέποντας το εγχείρημα αυτό αρκετά τολμηρό, δεδομένου ότι λίγοι συμπατριώτες του γνωρίζουν και χειρίζονται, όπως λέει, ορθά τη νεοελληνική, προτείνει σειρά μέτρων για τη βελτίωση της καθομιλουμένης και θεωρεί ότι πρέπει να φυλαχτούν όλες λέξεις έχουν ελληνική παραγωγή με το να δοθεί σ' αυτές ελληνική μορφή και κατάληξη. Παράλληλα προτείνει να αποφεύγονται οι παραφθορές και τα ξένα δάνεια και να καθιερωθεί απλούστευση στη σύνταξη. Τελειώνοντας την α' επιστολή εκφράζει την επιθυμία όπως η νεοελληνική γλώσσα αναγεννηθεί, κατά το πρότυπο της ιταλικής, και υποστηρίζει ότι «κάθε γλώσσα έχει μερικήν τινά φυσιογνωμίαν, η οποία χαρακτηρίζει το πνεύμα του λαού και την ηθικήν και πολιτικήν του κατάστασιν. Χωρίς διοικήσεως και ευνομίας ούτε η υλική ευδαιμονία του έθνους ημπορεί ποτέ να προοδεύση, ούτε η φιλολογία του ημπορεί να ενδυθή τον φυσικόν χαρακτήρα της. Επεθυμούσα λοιπόν δια την πατρίδα μου, διά όλον το γένος διοίκησιν δυνατήν η οποία, επιστηριζομένη εις την

31. *Corpus*, τ. 6, σσ. 55-60, 67-69.

συγκατάθεσιν των διοικουμένων να έχη προ οφθαλμών την ηθικήν βελτίωσιν του λαού και προ πάντων τα υλικά του συμφέροντα»<sup>32</sup>. Τα ίδια θέματα τον απασχολούν και στη β' επιστολή, όπου τονίζει τη συμβολή της γλώσσας και της θρησκείας όσον αφορά την τόνωση του εθνικού φρονήματος και τη διατήρηση του εθνικού χαρακτήρα και υποστηρίζει ότι η αναγέννηση της γλώσσας «θέλει μας ανακαλέσει εις την ενθύμησιν ότι είμεθα Έλληνες και θέλει μας εξυπνήσει ολίγον από την απάθειαν εις την οποίαν κοιμώμεθα περί των συμφερόντων του έθνους μας»<sup>33</sup>. Εδώ τίθεται το θέμα της γλώσσας στη σχέση του με την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και επισημαίνεται ο ρόλος του λαού στο θέμα διαφύλαξης της γλώσσας εν αντιθέσει προς την άρχουσα τάξη των ευγενών, η οποία υιοθέτησε αβασάνιστα, όπως λέει, μια παρεφθαρμένη ιταλική γία να μπορεί να συνδιαλέγεται με την ενετική διοίκηση. Παράλληλα ο Βράϊλας, αντιπροσωπευτικός αστός της εποχής του, εκφράζει την πικρία του, γιατί πολλοί επτανήσιοι νέοι «ούτε την παλαιάν γλώσσαν γνωρίζουσιν, ούτε την νέαν ημπορούν να ομιλήσωσιν» και η άγνοια αυτή θεωρείται απ' αυτόν ως κύρια αιτία που αυτοί δεν έχουν πατριωτισμόν και δεν ημπορούν να αποκτήσουν φιλελεύθερον πνεύμα<sup>34</sup>. Ωστόσο ο ίδιος θεωρεί αναγκαία τη γνώση της ελληνικής και για ένα άλλο λόγο, γιατί αυτή θα επιτρέψει, όταν μελλοντικά ενωθούν οι Επτανήσιοι με την Ελλάδα, την ομαλή συγχώνευσή τους στην πολιτική κοινωνία της Ελλάδας<sup>35</sup>.

Το ενδιαφέρον του για τη γλώσσα εκδηλώνεται και ενεργά είτε με ενέργειές του προς την αγγλική διοίκηση είτε με δημοσιεύματα στην εφημερίδα «Πατρίς» είτε με αποφάσεις που ομόθυμα με τ' άλλα μέλη της Αναγνωστικής Εταιρίας λαμβάνονται για ένα τόσο ζωτικό θέμα που σχετίζεται άμεσα με εθνικές διεκδικήσεις. Έτσι το Μάιο του 1848 πρωτοστατεί σε κίνηση επτανησίων που καθυποβάλλουν στη Νομοθετική Συνέλευση της Επτανήσου αναφορά που σκοπεύει στην εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στις διοικητικές πράξεις των δικαστηρίων και προπάντων των παιδευτικών καταστημάτων. Την αναφορά αυτή που υπέγραψαν οι περισσότεροι και εκλεκτότεροι δικηγόροι, υποδικηγόροι, ιατροί, συμβολαιογράφοι, υπάλληλοι της Κυβέρνησης, κληρικοί, κτηματίες και πρόκριτοι των προαστείων και της Εξοχής δέχθηκε η συνέλευση και έτσι δυνάμει του άρθρου 4 του υπό ημερομηνίαν 21 Μαΐου 1849 κυρωθέντος από τις συνταγματικές αρχές νόμου του Ιονίου Κράτους ορίσθηκε υποχρεωτικά η εισαγωγή της ελληνικής

32. *Αυτ.*, σσ. 55-57, ίδια σ. 57.

33. *Αυτ.*, σ. 59.

34. *Αυτ.*

35. *Αυτ.*, σ. 60.

γλώσσας, στα δημόσια καταστήματα, νόμος που άρχισε να εκτελείται μόνο το 1852<sup>36</sup>. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα που παρατίθεται, όπως ανευρίσκεται στις στήλες της εφημερίδας *Πατρίς*, στις 15 Ιαν. του 1849, στα Ποικίλα: «Θεία χάριτι η χρήσις της εθνικής γλώσσας αυξάνει καθ' ημέραν και εκτείνεται εν τη πρωτεύουση. Η Φιλαναγνωστική Εταιρία εψήφισε ήδη εις μίαν συνεδρίασίν της να γίνωνται αι συζητήσεις εις την ελληνικήν». Η τελευταία κίνηση συνδέεται με ενέργειες των μελών της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, της οποίας Πρόεδρος ήταν ο Βράϊλας, να καθιερώσουν ως επίσημη γλώσσα των πρακτικών και των συνεδριάσεων την ελληνική. Η ίδια, άλλωστε, εταιρεία είχε αποφασίσει, αμέσως μετά την καθιέρωση της ελευθεροτυπίας «να δεχθή πάσας τας μελλούσας εφημερίδας της Επτανήσου δια να εμψυχωθή ο νέος θεσμός και να αυξηθή ο αριθμός των εφημερίδων λόγω των επελθουσών μεταβολών εν Ευρώπη»<sup>37</sup>.

Ο Βράϊλας τέλος, ως Πρόεδρος της Νομοθετικής Συνέλευσης χαιρετίζει το 1852 με τα κάτωθι λόγια την τελευταία πράξη της καθιέρωσης της γλώσσας ως επίσημης του Ιονίου Κράτους ανταπαντώντας στο λόγο του αρμοστή Ward: «Το κατ' εμέ, αγωνισθείς αείποτε υπέρ των δικαιωμάτων του λαού, χαίρω ότι ηυτήχησα να συναντηθώ με την Υμ. Εξοχότητα, καθ' ην στιγμήν η εθνική ημών γλώσσα λαμβάνει υπ' αυτού του αντιπροσώπου της Προστασίας την τελευταίαν καθιέρωσιν και νέαι μεταρρυθμίσεις αγγέλλονται, δια των οποίων θέλει έτι μάλλον αναπτυχθεί η συνταγματική εκείνη ελευθερία, ήτις υπήρξε και υπάρχει αντικείμενο των προσπαθειών και των ελπίδων μου»<sup>38</sup>.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε κατέστη σαφές ότι οι ενέργειες του Βράϊλα για εθνικά θέματα ζωτικής σημασίας συμβαδίζουν με τη θεωρητική δομή του και εντάσσονται στο πλαίσιο αφύπνισης του ελληνικού εθνισμού που στηριζόταν στην ιστορική αντίληψη περί του ελληνισμού γενικότερα, του οποίου η ενότητα ουδέποτε διασπάστηκε κατ' αυτόν και του οποίου ο χαρακτήρας διατηρήθηκε και «κατά φύσιν και κατά νόμον αλώβητος». Παράλληλα πρέπει να ιδωθούν στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής η οποία υπήρξε κατ' εξοχήν φιλελεύθερη και ιδιαίτερα ευαίσθητη στην έννοια της ελευθερίας, ενός από τα αναφαίρετα δικαιώματα του ατόμου, το οποίο αναγνωρίζεται από τα κράτη της εποχής και συντελεί στην ελευθερία του τύπου, της έκφρασης και του λόγου, γενικότερα. Ο Βράϊλας συνδέει επίσης την

36. *Αυτ.*, σ. 67.

37. Α. Νικοκάβουρα, «Η ελευθεροτυπία στα Επτάνησα και η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, 9 (1972), σ. 49.

38. *Εφημερίς Έκτακτος*, 11/25 Φεβρ. 1859, αρ. 10.

πολιτική ελευθερία των νέων χρόνων άμεσα με την ελληνική αρχαιότητα γιατί, όπως χαρακτηριστικά γράφει: «...μία είναι αμφοτέρων η ουσία, και οι προς εξασφάλισιν αυτής όροι είναι πάντοτε οι αυτοί, και, ως εκ τούτου, το βήμα των νεωτέρων φαίνεται ενίοτε απήχησις της Πνυκός, και εκ της πολιτικής σοφίας των Ελλήνων, και ιδίως εκ του μεγάλου διδασκάλου των σοφών, και λόγους και παραδείγματα και επιχειρήματα αρούνται οι σύγχρονοι πολιτικοί καθ' εκάστην»<sup>39</sup>. Ο ίδιος, άλλωστε, επισημαίνοντας την ιστορική αποστολή του ελληνισμού θα τονίσει το αναμφισβήτητο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας η οποία δε στηρίζεται τόσο στην ενότητα της φυλής, της γλώσσας, του τόπου ή της θρησκείας αλλά στην ιστορική συνείδηση: «Πολλά ερρήθησαν εσχάτως περί της αρχής των εθνοτήτων και συμφωνούμεν ότι εις τινα μέρη του κόσμου η αρχή αυτή, καίτοι καθ' εαυτήν ιερά και απαραβίαστος, δυσκόλως δύναται να πραγματοποιηθή· αλλ' εάν ερευνήσωμεν ποία είναι καθ' εαυτά τα αληθή γνωρίσματα, οι διακριτικοί των εθνοτήτων χαρακτήρες, θέλομεν πεισθή ότι δεν ανάγονται πάντοτε εις την ενότητα της χώρας, ή της γλώσσας, ή της φυλής, ή του θρησκευματος, διότι περί τούτων δύναται να εγερθώσιν ενίοτε εύλογοι αμφιβολίαι, αλλ' ουδεμία αμφιβολία ότι ανάγονται εις την ενότητα της ιστορικής συνειδήσεως, διότι εις την ενότητα της συνειδήσεως ανάγεται και η ατομική του ανθρώπου ταυτότης, και εξ αυτής απορρέει η ενότητα του προορισμού και της ιστορικής εκάστου έθνους, αποστολής»<sup>40</sup>.

Ο Moïse Hess έγραψε το 1841 στο έργο του *Triarchie européenne*: «Τρεις χώρες εργάζονται για την οριστική χειραφέτηση της ανθρωπότητας: η Γερμανία η οποία με τη Μεταρρύθμιση έδωσε στον κόσμο την πνευματική ελευθερία· η Γαλλία η οποία έδωσε την πολιτική ελευθερία με την Επανάσταση και η Αγγλία που πέτυχε το έργο της απελευθέρωσης με το να φέρει στον κόσμο την κοινωνική ισότητα»<sup>41</sup>. Το αίτημα για ελευθερία και ισότητα υπήρξε η συνισταμένη του Διαφωτισμού και μαζί με το αίτημα για προστασία της ατομικότητας και της ιδιοκτησίας εντάσσεται στο πλαίσιο των φιλελεύθερων πολιτικών θεωριών για την εξασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αναπτύσσονται ήδη από το 17ο αιώνα στη Δυτική Ευρώπη. Η προβληματική γύρω από τα δικαιώματα του ανθρώπου ήταν φυσικό να επηρεάσει και τη νεοελληνική διάνοηση στη στροφή του 18ου προς το

39. «Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού», *Corpus*, 4B, έκδ. από Ε. Μουτσόπουλο - Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Αθήναι, 1973, σ. 384.

40. *Αυτ.*, σ. 385-86.

41. Π6. *Histoire générale du socialisme*, τ. 1: Des origines à 1875, Presses Universitaires de France, 1972, σ. 255.



19ο αιώνα, που αντιμετωπίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα άλλοτε υπό την προοπτική της πολιτικής άλλοτε της ηθικής και άλλοτε της κοινωνικής στήριξής τους<sup>42</sup>. Η προβληματική του Π. Βράιλα - Αρμένη για τα ανθρώπινα δικαιώματα εκφράζει το πνεύμα της εποχής του που απέβλεπε στην κοινωνική απελευθέρωση, την εθνική ανεξαρτησία, την αστική ελευθερία και την ατομική ευδοκίμηση. Γνώστης των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών που συμβαίνουν στην Ευρώπη από τις αρχές του 19ου αιώνα ο Βράιλας γράφει στα 1853 στο άρθρο του *Σχέσεις της βιομηχανίας προς την ηθική και νοητική ανάπτυξη*: «Είναι φανερόν ότι το φαινόμενον της παραγωγής προϋποθέτει πρώτον την ιδιοκτησίαν· διότι χωρίς ιδιοκτησίας ούτε ανταλλαγή υπηρεσιών γίνεται, ούτε αμοιβαία παραχώρησις δικαιωμάτων, αλλά σύγχυσις, αμοιβαία αξιώσεις, σφετερισμοί, συγκρούσεις, πόλεμος, αναρχία και καταστροφή, επομένως, πάσης βιομηχανίας· προϋποθέτει κτηματικήν και προσωπικήν ασφάλειαν, ειρήνην, δικαιοσύνην, εις τας μεταξύ των ιδιοκτητών σχέσεις και διενέξεις, και, προ πάντων, ισότητα και ελευθερίαν. Η δε αστική ελευθερία είναι ιστορικά αποδεδειγμένον ότι, προϊόντος του χρόνου, επιφέρει και την πολιτικήν, και μαρτυρεί επίσης η ιστορία του αρχαίου και νέου κόσμου, ότι τα πλέον βιομήχανα έθνη είναι και τα πλέον φιλελεύθερα, τα πλέον προοδευτικά». Προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την αστική ιδεολογία της εποχής του<sup>43</sup>, φανερώνει ένα ρεαλισμό που δεν διαφαινόταν σε προηγούμενα κείμενά του. Ρεαλισμός χαρακτηρίζει τον Βράιλα στη δεκαετία του 1850, αφού, όπως είναι φανερό από το παράθεμα, που προηγήθηκε, αυτός, ακολουθώντας τη ρεαλιστική στάση των Ευρωπαίων, αμέσως μετά τις επαναστάσεις του 1848, των οποίων τα αποτελέσματα διέψευσαν σε πολλά σημεία τις φιλελεύθερες προσδοκίες και επιδιώξεις τους, συνέδεσε τα ανθρώπινα δικαιώματα με την πρόοδο της βιομηχανίας, διαβλέποντας τις βαθειές οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές που θα πραγματοποιούσε η βιομηχανική επανάσταση<sup>44</sup>.

Αν στον τομέα της πολιτικής οικονομίας ο Βράιλας θεώρησε πως η ανάπτυξη της ελεύθερης οικονομίας ευνοούσε τις ευρύτερες μάζες,

42. R. Argyropoulos, «Les droits de l'homme dans la pensée morale et politique des lumières en Grèce», *La Révolution Française et l'hellénisme moderne, Actes du III<sup>e</sup> Colloque d'histoire* (Athènes 14-17 Octobre 1987), Athènes, 1989, σσ. 69-85. Πβ. επίσης Spyros D. Loukatos, «Les révolutions françaises de 1789 et de 1848 et la presse radicale dans les îles ioniennes sous domination anglaise», *αυτόθι*, σσ. 207-219.

43. *Corpus*, 4B, έκδ. από Ε. Μουτσόπουλο - Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντίνη, Αθήνα, 1974, σσ. 316-317.

44. Πβ. σχετικά Charles Breunig, *The Age of Revolution and Reaction, 1789 - 1850*, 6' έκδ., W.W. Norton and Company, New York - London, 1977.

στον τομέα της ηθικής, της φιλοσοφίας, της ιστορίας και της φιλοσοφίας του δικαίου, είδε την ελεύθερη ενέργεια του ατόμου ως στοιχείο προόδου και άμεσα εξαρτώμενη από τη συνείδηση, την αξιοπρέπεια και την υπευθυνότητα του ατόμου<sup>45</sup>. Είναι φανερό επίσης πως αυτός διαμόρφωσε μια φιλοσοφική θεωρία η οποία από την αφηρημένη έννοια του όντος οδηγούσε σ' αυτήν της κοινωνίας και, θεωρώντας την ελευθερία ως το οντολογικό στήριγμα της βούλησης, εξάρτησε από την ηθική ελευθερία κάθε άλλο είδος ελευθερίας, αστική, πολιτική, θρησκευτική, όπως διαπιστώνεται από το παράθεμα που ακολουθεί: «Και τώντι η ελευθέρα ενέργεια εξωτερικεύεται διά της εργασίας και γεννά την ιδιοκτησίαν, και η κοινωνία σέβεται την ιδιοκτησίαν, και εντεύθεν η αστική λεγομένη ελευθερία· η ελευθέρα ενέργεια εξωτερικεύεται διά της εκφράσεως παντοίων επιστημονικών, θρησκευτικών και πολιτικών νοημάτων, και η κοινωνία σέβεται την έκφρασιν ταύτην του πνεύματος, και εντεύθεν η ελευθερία του λόγου, τού τύπου, της συνειδήσεως· τέλος όπου η κυβέρνησις δεν είναι απόλυτος, έκαστος συντελεί διά της ελευθέρας ενεργείας του εις την σύστασιν και ενέργειαν των δημοσίων αρχών και εντεύθεν η πολιτική λεγομένη ελευθερία. Ουδεμία των ελευθεριών τούτων είναι νόμιμος, εάν δεν υπάρχει η ηθική ελευθερία, ής αι άλλαι πάσαι είναι ποικίλαι χρήσεις και εφαρμογαί»<sup>46</sup>.

---

45. ΠΒ. «Περί ψυχής, θεού και ηθικού νόμου διατριβαί», *Corpus*, τ. 2, σ. 185.

46. ΠΒ. *αυτ.*, σ. 120.

## SUMMARY

Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *P. Brailas-Armenis on the Freedom of the Expression*

This article attempts to examine the philosophical and political ideas of P. Brailas-Armenis as far as the human rights are concerned within the context of European liberal ideas of the 19th century. Brailas-Armenis, philosopher, politician and diplomat, was a thinker and a man of action. He was in Paris during the first years of July Monarchy, where he was taught law and philosophy, gaining experience and theoretical awareness of the liberal and conservative ideologies of those days. He was also enthusiastic in nationalistic and patriotic movements which were active in Europe in the 19th century because of the social and political conditions of that era. He was a moderate and a liberal who criticized the British administration and fought together with other scholars of the Ionian Islands for the human rights of his countrymen.

It was his opinion that man's practical activity like his theoretical activity was based on liberty and reason. This moved him to take a very active part in protests and petitioning, and also write on individual and political freedom, especially on the freedom of the press, granted by the British soon after the turmoil of the European revolutions of 1848 which also had their impact on the Ionian Islands. Brailas was also convinced that the Hellenic character of the Ionians had to be manifested exclusively through the Greek language and he struggled with other Ionians for the Greek language to be recognised by the British administration as the official language of the Ionian State. He was interested in the freedom of the expression and the use of Greek language, an attitude going with nationalistic tendencies of his era which had an impact on political behavior in those parts of the world where it was found greatest acceptance.

Liberty was his main concern and it was bound with his theory of the freedom of will. According to him moral liberty involves other liberties e.g. civic, political, religious. As far as individual and political freedom are concerned he pointed out that they have to be obedient to justice and to safeguard order in society.

Brailas' liberalism, based on ontology and metaphysics and on a variety of sources, provides a philosophical basis for ethical and political individualism and extends to political economy. In the eighteen fifties he was convinced that industrial wealth generally should benefit every individual's free activity and well-being. He also believed in the existence of responsible free action in the context of the constitutional state and his belief was expressed in his

texts as far as the freedom of press is concerned. His views and activities regarding the freedom of the expression were very important from the political and national point of view because at that time the Ionian subjects struggled to find their identity after years of supression and foreign occupation.